

Ametova Oydin Komiljanovna,
 “ZAKOVAT ZEHN ZIYO” NTM direktori
 E-mail: ametovaoydin198@gmail.com
 ORCID: 0000-0001-9790-8717

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251748>

“QUTADG‘U BILIG” ASARINI TAHLIL QILISH USULLARI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishida turkiy yozma adabiyotning yirik namunasi “Qutadg‘u bilig” dostonini tahlil qilish usullari, jumladan, asarning obrazlar tizimi, Adl, Aql, Davlat, Qanoat timsollarining badiiy tasviri haqida fikr yuritiladi. Tasvir jarayonidagi adibning so‘z qo‘llash mahoratiga e‘tibor qaratiladi. Buning uchun asar qahramonlari qiyoslanadi, o‘xshash va farqli jihatlari tahlilga tortiladi. O‘quvchi tomonidan badiiy asarning to‘la va chuqur o‘zlashtirilishida o‘quv (didaktik) tahlilining o‘rni va ahamiyati ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: badiiy tahlil, filologik tahlil, o‘quv tahlili, obraz, obrazlilik, badiiy tasvir, qiyoslash, mazmun, qism, o‘qitish, o‘rgatish, suhbat.

МЕТОДЫ АНАЛИЗА ПРОИЗВЕДЕНИЯ “КУТАДГУ БИЛИГ”

Аннотация. В данном исследовании рассматриваются методы анализа дастана «Кутадгу билиг» — выдающегося памятника тюркской письменной литературы. В частности, анализируются система образов произведения, художественное изображение символов Справедливости, Разума, Государства и Удовлетворённости (Довольства). Особое внимание уделяется мастерству автора в использовании слова в процессе художественного изображения. С этой целью сопоставляются герои произведения, анализируются их сходства и различия. Также раскрываются роль и значение учебного (дидактического) анализа в полном и глубоком усвоении художественного произведения читателем.

Ключевые слова: художественный анализ, филологический анализ, учебный анализ, образ, образность, художественное изображение, сопоставление, содержание, часть, обучение, преподавание, беседа.

METHODS OF ANALYZING THE WORK “QUTADGU BILIG”

Abstract. This study examines the methods of analyzing the epic “Qutadgu Bilig,” one of the outstanding examples of Turkic written literature. In particular, the research discusses the system of characters in the work and the artistic representation of the symbols of Justice, Intellect, State, and Contentment. Special attention is paid to the author’s mastery in the use of language during the process of artistic depiction. For this purpose, the characters of the work are compared, and their similarities and differences are analyzed. The study also highlights the role and significance of educational (didactic) analysis in ensuring the reader’s complete and profound comprehension of a literary work.

Keywords: literary analysis, philological analysis, educational analysis, image, imagery, artistic depiction, comparison, content, part, teaching, instruction, conversation.

Kirish. Adabiy ta’limda badiiy asarni o‘rganish jarayonini kuzatish tajribasidan shu narsa ma’lumki, uni o‘zlashtirishning chuqurligi va to‘laligiga erishish o‘quvchining muallif tomonidan yozilgan hodisalar, qahramon xatti-harakatlari, kechinmalari, his-tuyg‘ulari, personajlarning tabiati, ruhiyatini qanchalar chuqur, yaqqol tasavvur qilishi, his etishi, tashqi va ichki olamini anglashiga bog‘liq.

Bularning barchasini anglatish uchun darsda qilinadigan asosiy ishlardan biri asarning badiiy tahlilidir. Xo'sh, badiiy tahlil nima, u qanday jarayon? Bu savolga taniqli adabiyotshunos, metodist olim Q.Yo'ldoshev shunday javob beradi: "Adabiy asarning yozilgan hamda tekshirilayotgan vaqtdagi badiiy va hayotiy mantig'i hamda estetik jozibasini anglashga yo'naltirilgan intellektual-hissiy faoliyat badiiy tahlildir... Uning shakliga ko'ra og'zaki va yozma; maqsadiga ko'ra filologik va o'quv (didaktik) tahlili singari turlari mavjud. Filologik tahlil adabiy hodisaga mutaxassis nazari bilan qarashni taqozo qiladi. O'quv (didaktik) tahlili esa badiiy asarning hozirgi hayotiy va badiiy mantig'i hamda estetik o'ziga xosligini anglash orqali o'quvchilarda ezgu ma'naviy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan jamoa shaklidagi estetik-pedagogik faoliyatdir" [1,71–73]. Maktab adabiy ta'limida asarning o'quv (didaktik) tahlili amalga oshiriladi, chunki o'qituvchi va o'quvchining asarni tanlash imkoniyati yo'q, o'quv dasturida belgilangan badiiy ijod namunasio o'qib tahlilga tortiladi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqotda badiiy asarni tahlil qilish, ayniqsa, "Qutadg'u bilig" dostonini o'qitish va o'rganish masalalariga oid ilmiy-metodik manbalar o'rganildi. Jumladan, Q.Yo'ldosh va M.Yo'ldoshlarning badiiy tahlil nazariyasiga oid qarashlari, B.To'xliyevning adabiyot o'qitish metodikasi yuzasidan tavsiyalari, V.Qodirovning mumtoz adabiyotni o'qitish muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlari tahlil qilindi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari hamda 11-sinf adabiyot darsligidagi matn va tabdillar asosiy manba sifatida o'rganildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tahliliy, filologik, didaktik hamda lingvopoetik tahlil metodlaridan foydalanildi. Asardagi obrazlar tizimi, ramziy timsollar va badiiy tasvir vositalari matn asosida tahlil qilinib, qahramonlarning o'xshash va farqli jihatlari qiyoslandi. Shuningdek, "Qutadg'u bilig"ni adabiy ta'limda o'qitish usullari pedagogik va metodik yondashuv asosida baholandi. O'quvchi tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi suhbat, qiyoslash, savol-javob va jamoaviy tahlil usullarining samaradorligi aniqlashtirildi.

Tahlil va natijalar. Har qanday bilim, yangilikni izlash, o'qish va uqish aqliy mehnat, fikriy zo'riqishni talab qiladi. Shu sababli maktabda badiiy asar tahlili jarayoni og'zaki tarzda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Darsda asar ustida ishlash, matn tahlili jamoaviy tarzda amalga oshirilganda asar matni bilan tanish bo'lmagan, uni o'qishga ulgurmagan (yoki o'qishni xohlamagan) o'quvchilarning, avvalo, asarni o'qimaganiga afsuslanishi, qolaversa, shunday munozaralarda fikr almasha olmayotganidan uyalishiga guvoh bo'lamiz. Demak, jonli tahlil va asardagi timsollar, voqea-hodisalarga bildirilgan turlicha talqinlar nafaol o'quvchilarni faollashtirishiga, matn bilan bevosita tanishish uchun beixtiyor harakatlanishiga yordam berishi tajribada sinalgan. O'quvchi og'zaki nutqidagi nuqsonlarni tuzatish, adabiy til me'yorlarini o'zlashtirish, boshqalarga fikrini yetkazish va asoslashga o'rgatishda ham jamoaviy badiiy tahlilning o'rni va ahamiyati beqiyos. Har qanday asar tahlili markazida undagi qahramonlarni o'rganish masalasi turadi. Adabiy ta'limda badiiy asar qahramonlari muallif g'oyasi, ya'ni u aytmoqchi, uqtirmoqchi bo'lgan fikr-mulohazalar va "yuqtirmoqchi" bo'lgan xislat-xususiyatlarning o'ziga xos "tashuvchi"si ekanligi o'quvchi yoshlarimizga badiiy tahlil jarayonida anglatib boriladi. Shu boisdan o'quvchida nafaqat dars, balki undan tashqaridagi mustaqil mutolaa davrida ham "Muallif bu timsol (qahramon, obraz, ramz) orqali nima demoqchi ekan?" – degan muammoli savolning tug'ilishi, o'z-o'zidan unga javob topish uchun mushohada qilishi hamda o'qiganlari haqida atrofidagi yaqinlari, jumladan, adabiyot o'qituvchisi bilan bahs-munozaraga kirisha olishi bevosita adabiyot o'qituvchisining mashaqqatli mehnati samarasi hisoblanadi. Adabiy qahramon shaxsi, hayoti, ruhiyati tahlili asnosida o'quvchining o'zi ham hayotga faol kirib boradi, voqea-hodisalarning yuzaga kelishida kimdir yoki nimadir sababchi bo'lishini tushuna boshlaydi. O'zgalarning yutuq va kamchiliklarini o'rganish orqali o'zi shaxs sifatida shakllanadi. O'quvchining asar qahramonlariga munosabatiga qarab uning

dunyoqarashi, xulqi, oiladagi tarbiyasi, unga ta'sir otkazayotgan muhit haqida xulosa qilishimiz ham sir emas.

Maktabning turli bosqichlarida o'quvchining tahlil va munozaralarda ishtirok etishi ham, badiiy asardagi timsollarni qabul qilish darajasi ham o'ziga xos bo'ladi. Adabiyot darslarida har bir sinfning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda individual hamda umumiy faoliyatni to'g'ri tashkil qila bilish adabiy ta'limning asosiy maqsadiga erishishda katta ahamiyat kasb etadi. O'quvchining har narsaga qiziqadigan, bilishga bo'lgan intilishi so'nmagan davrida mavjud imkoniyatlardan unumli foydalanib ijobiy fazilatlar shakllantirishga, mustaqil fikr sohibini tarbiyalashga erishish maktab ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy vazifasidir. Buning uchun o'qituvchi ham tinimsiz izlanishi, o'z ustida ishlashi, dars mavzusiga mos usullarni o'ylab topishi lozim.

Ma'lumki, qadimgi turkiy yodgorliklar namunalari, xususan, "Qutadg'u bilig" [2] asari adabiy ta'limda o'rgatish ham, o'rganish ham birmuncha murakkab bo'lgan mavzular qatorida turadi, chunki asar qariyb o'n asr oldin yaratilgan. Jamiyat taraqqiy qilgani sari tilning ham rivojlanib borish qonuniyatidan kelib chiqsak, asar tilini bugungi kun o'quvchisi lug'at va tabdilsiz tushunishi qiyin. Asarda muallifning umumbashariy, falsafiy g'oyalari ramziy qahramonlarning o'zaro suhbatlari, turli xatti-harakatlari orqali namoyon bo'ladi. Shu holatlarni inobatga olib asardan olingan parcha va uning tabdili 11- sinf Adabiyot [3,70–99] darsligida o'rganish uchun taqdim qilinishini metodik jihatdan to'g'ri deb hisoblaymiz. Asarning asosiy qahramonlari Kuntug'di, Oyto'ldi, O'zg'urmish va O'gdulmishlarning tashqi qiyofasi, ichki olamini tasvirlashda muallif mahoratiga tan bermay ilojimiz yo'q, negaki qahramonlar nomidan tortib ularning qiliqlari-yu savol-so'roqlari tasvirida muallif turkiy tilning imkoniyatlaridan unumli va maqsadli foydalana olganki, matn tahlilini o'qituvchi o'quvchi bilan birgalikda amalga oshirsa, bu noyob adabiy hodisaning mohiyat-mazmuni ancha mukammal anglanishi mumkin. Adabiyotshunos olim B.To'xliyev badiiy asar tahlili uch qismdan iborat bo'lishi haqida yozadi: "Asar bilan tanishishning dastlabki bosqichida uning yaxlitligini idrok etish; uni alohida elementlari bo'yicha jiddiy tahlil qilish; bu qismlarni yaxlit holatda birlashtirish" [4,48]. Demak, asarni o'rganishning 1-bosqichida o'qituvchi muallif va asar haqida qisqacha, ammo qiziqarli ma'ruza qilishi lozim. Ma'ruza jonli chiqishi uchun asarning kitob holidagi nashri, tarjima nusxalari, bolalar uchun mo'ljallangan nashrlari, elektron ko'rgazmali vositalar, tadqiqot ishlari, adabiy-tanqidiy maqolalardan olingan iqtiboslardan ham o'rinli foydalanish zarur. Asardan olingan parcha matni ustida ishlash jarayonini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

parchani ifodali o'qish;

timsollarni tavsif qilish va qiyoslash;

adibning maqsadini aniqlash;

badiiy tasvir vositalarini belgilash;

ijodkorning so'z qo'llash mahoratiga e'tibor qaratish;

asarning adib ijodidagi; o'zbek adabiyotidagi; jahon adabiyotidagi o'rnini belgilash.

Darslikdagi matnni shartli ravishda 10 ta qismga bo'lib o'rganish mumkin. Har bir qism sarlavha va mustaqil mazmunga ega. Bu bosqichlarni sinf xususiyati va o'qituvchining bilim, tajribasiga ko'ra kengaytirish yoki qisqartirish mumkin. O'qituvchi asar qahramonlarining harakat-hoлатlari aks etgan lavhalarga ko'proq jamoa e'tiborini qaratsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Bosh qahramonlarning o'zaro suhbatlari, xatti-harakatlari orqali o'quvchi adibning hayotiy muammolar, inson shaxsi, ziddiyatli hodisalarga munosabatini anglab boradi. O'quvchi inson va uni qurshab turgan olamdagi munosabatlar,

hayotiy zarurat va ehtiyojlar, ezgulik va yovuzlikning abadiy kurashini kuzatib, bu hodisalarning jonli guvohiga aylanadi, har bir masalaga o'z munosabatini bildirish imkoniga ega bo'ladi. Boshqa tur va janrlarda yaratilgan asarlardan farqli ravishda epik timsollar amaliy ishlash uchun o'qituvchi va o'quvchiga katta imkoniyat beradi. Mana shu o'rinda o'qituvchi ikki muhim jihatga e'tibor berishi zarur:

1. Asar qahramoni hayotda prototipiga ega (tarixiy).

2. Asar qahramoni ijodkorning fantaziyasi, mahorati natijasida yaratilgan badiiy timsol(to'qima)dir. Har bir timsolning xususiy va umumiy sifat, xislat-xususiyatlari, nutqi, ruhiy olamini tahlil qilish davomida o'quvchining ularga nisbatan munosabati, baholovchi shaxsiy xulosasi yuzaga keladi. O'zining mustaqil qarashlarini dalillar asosida bayon etishga o'rganadi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchiga imkoniyat berishi lozim. "Qutadg'u bilig"dan olingan parchaning 1-qism(So'z boshi Kuntug'di elig to'g'risida)i ifodali o'qilgandan so'ng uning mazmunini o'zlashtirish jarayoni boshlanadi. O'qituvchi asarning markazida turgan qahramon – Kuntug'di elig portretini "Kuntug'di mening tasavvurimda... jumlasini davom ettiring!" usuli yordamida jamoaning har bir a'zosidan bitta so'z (so'z birikmasi, gap...) bilan qayta jonlantirishni so'ragani ma'qul. Bunda taxminan 15-20 xil fikr-mulohaza yuzaga keladi. Albatta, o'qituvchi bu fikrlarni umumlashtirib asarda hatto ismlar ham tasodifiy emasligini, agar yuksak insoniy fazilatli, ziyoli, bilimli inson adolat bilan yurtni so'rasa, bu o'lkani tinchlik-farovonlik, qut-baraka aslo tark etmasligi, ya'ni el-yurt peshonasiga "kun tug'gani"ni hayotiy voqea-hodisalarga bog'lab tushuntirishi mumkin. Bu qism xulosasi:

O'zi etti, tuzdi, ko'r, el-kun ishi

(O'zi – Kuntug'di el-yurt va zamona ishlarini bajo keltirdi va tuzdi),

Taqi ma tilar erdi o'drum kishi

(U yana yonida sara (o'ziga o'xshagan dono, oqil) kishilar bo'lishini istar edi) [3,72-73]...

"Qutadg'u bilig"dan olingan parchaning 2-qism(Oyto'ldi haqida so'z, Oyto'ldining eligga ko'rinishi)i ifodali o'qilib mohiyati tahlilga tortilganda sara kishilardan biri, ya'ni Oyto'ldi o'z ixtiyori bilan elig huzuriga kelganligi, ammo mol-davlat, mansab-martaba ilinji bilan emas, balki mamlakat boshqaruvida Kuntug'diga ko'mak bermoq niyatida ekani ma'lum bo'ladi. Bunday syujet o'quvchida o'z-o'zidan "Endi buyog'i nima bo'lar ekan?.." degan savolni tug'dirishi tabiiy. 3-qism, ya'ni "Oyto'ldi o'zi davlat ekanligini aytadi" deb nomlangan faslni o'qishdan oldin o'qituvchi jamoaga qarata "Elig nima sababdan g'azab otiga mindi?" deya "Aqliy hujum" qilishi lozim. Jamoa esa javob topish maqsadida sinchkovlik bilan 3- va 4-qism(Oyto'ldi o'zi davlat ekanligini aytadi; Kuntug'dining so'zi)larni o'qiydilar. Ammo savolga javobni 5-qism(Oyto'ldi eligga davlat sifatini ko'rsatadi)dan topadilar: Oyto'ldi o'zining xatti-harakatlariga o'zi izoh beradi, koptok, ko'zni yumish, hukmdorga yuzini teskari qilish va boshqalar orqali davlat, mol-mulk qanday sifatlarga egaligi, moddiy boylik bugun senda bo'lsa, ertaga boshqa birovda bo'lishini ko'rsatmoqchi bo'lganligini aytadi (bizningcha, obrazli tushuntiradi). Bu holatlar sababini bilganidan so'ng elig uni kechiradi, g'azab olovi esa Oyto'ldiga nisbatan mehr-muhabbat o'tiga aylanadi. Bu qism tahlilidan o'quvchida umrni yoshlikdanoq davlat orqasidan quvish bilan emas, bilim, kasb-hunar, tajriba to'plashga sarf qilinsa, buning oqibatida insoniyatga naf keltirsa, mazmunli umr sohibiga aylanadi, degan xulosa kelib chiqadi:

Mening bu o'zum ma bu yanglig' turur

(Men, o'zim (Oyto'ldi) ham shu o'zining sifatlariga egaman),

Ara bar bo'lur – men, ara yo'q bo'lur

(Goho paydo bo'laman, goho mahv bo'laman) [3,79]...

6-qism (Kuntug‘di elig Oyto‘ldiga adl sifatlarini aytadi) o‘qituvchi tomonidan “Kuntug‘dining jumbog‘i” deb atalsa, jamoani jumboqni birgalikda yechishga chaqirsa, diqqat-e‘tiborning kuchayishi va faollikning oshishiga sababchi bo‘ladi. Negaki Kuntug‘dining uch oyoqli kumush kursida qo‘lida ulkan pichoq tutib, o‘ng tomonida sharbat, so‘l tomonida urog‘un (dori) qo‘ygan holda qosh-qovog‘i osilib, yuzlarini burishtirib o‘tirishi juda g‘alati edi. Bu holatga hatto donishmand Oyto‘ldining ham aqli o‘jiz qoladi. O‘quvchilardan bu narsa-buyum va elig ahvoliga izoh so‘ralganda bir-biriga o‘xshamagan fikr-mulohazalarning guvohi bo‘lishimiz tabiiy. 7-qism(Kuntug‘di elig Oyto‘diga adl sifati qanday ekanini aytadi)da elig jumboq javobini o‘zi aytadi: uch oyoqli kursi – to‘g‘rilik, adolat; xanjarsimon pichoq – yovuzlik, egrilikni joyi hamda vaqtida qirqish, kesish; shakar – hukmdor adolatidan bahramand kishi nasibasi; urog‘un – zolim, zo‘ravon, egri kishilar jazosi. Mana shu qism tahlilida obrazlar va detallarni qiyoslash, umumiy va farqli tomonlarini tahlilga tortish juda o‘rinli:

1. Kuntug‘di – elig; Oyto‘ldi – vazir;
2. Kuntug‘di – sobit, o‘zgarmas; Oyto‘ldi – keluvchi va ketuvchi, o‘zgaruvchan;
3. Kuntug‘di – adolat, to‘g‘rilik, haqiqat; Oyto‘ldi – davlat, moddiy boyliklar;
4. Kuntug‘di–tug‘gan kun; Oyto‘ldi – to‘lgan oy;
5. Kuntug‘di – donishmand, oqil; Oyto‘ldi – donishmand, oqil;
6. Kuntug‘di – asar voqealari davomida hayot; Oyto‘ldi – asar voqealari davomida vafot etadi;
7. Koptok – bir joyda tura olmaydi, tayg‘anchiq; uch oyoqli kursi – bir joyda turuvchi, turg‘un;
8. Koptok – davlat; uch oyoqli kursi – rostlik, haqiqat;
9. Koptok – dumalaydi; uch oyoqli kursi – turadi;
10. Koptok – bevafoqlik; uch oyoqli kursi – sadoqat, vafodorlik;
11. Koptok – o‘rni va do‘sti yo‘q; uch oyoqli kursi (adolat) yonida doimo xanjarsimon pichoq (zulm va zolimni yo‘q qilish), shakar (mazlumning mukofoti), urog‘un (yovuzlarning jazosi) mavjud...

Bunday qiyoslash usulini vaqt, sharoit va imkoniyatga qarab kengaytirish, qisqartirish, davom ettirish, og‘zaki yoki yozma shakllarda tashkil qilish mumkin. Agar o‘qituvchi taqdimot tariqasida “Davom ettiring!”, “Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring!” kabi topshiriqlarni oldindan tayyorlab qo‘ysa, vaqtdan yanada unumli foydalanish, qayta murojaat qilish, takrorlash, xatolar ustida ishlashga ham zamin tug‘iladi.

8-qism (O‘zg‘urmishning eligga javobi) tahlilidan oldin o‘qituvchi O‘zg‘urmish obrazi haqida qisqacha ma‘lumot berishi, ya‘ni ismning ma‘nosi uyg‘otuvchi, sergaklantiruvchi ekanligi, qanoat, ofiyat (sog‘lomlik) timsoli sanalishi, uning tarki dunyo qilib toat-ibodat bilan mashg‘ulligi, ammo elig uning bilimi, tajribasi, maslahatlaridan el-yurt manfaati va ravnaqi yo‘lida foydalanish uchun maktub yozib saroyda yashashga taklif qilganligini aytib o‘tishi zarur. Shu qism O‘zg‘urmishning Kuntug‘di, ya‘ni mamlakat hukmdoriga shart qo‘yishi bilan jonli va qiziqarlidir: abadiy tiriklik, mangu yoshlik, dardsiz salomatlik, tuganmas boylik. Agar shu shartlar bajarilsa, saroyda yashashga roziligini aytadi. Tabiiyki, eligning bu shartlarni bajarish qo‘lidan kelmaydi.

9-qism(O‘zg‘urmishning eligga javobi)da esa O‘zg‘urmish o‘z vazifasini bajaradi. Kuntug‘diga pand-u nasihat qilib uni sergaklantiradi, mudrayotgan ko‘nglini uyg‘otadi: umr o‘tkinchi, vaqt g‘animat, uni behuda sovurmay, ezguliklar qilishga ulgurish lozimligi, yaxshilik umrning mazmuni, inson hayotining naqshi ekanligi, elig sifatida qanday mas‘uliyat egasi ekanligini esga soladi. Bularning barini quruq so‘z bilan emas, tamsil(hayotiy misol)lar bilan tushuntiradi:

Elingda biragu kecha qalsa ach

(Elingda biror kishi kechasi och qolsa),

Ani sendin aytur bayat, ko'zni ach

(Xudo uning hisobini sendan so'raydi, ko'zingni och) [3,86].

Muallifning ona tili imkoniyatlaridan unumli foydalanib tajnis(ach – och qolmoq, ach – ochmoq)ning go'zal namunalarini yaratganligini ham tahlilga tortish va asardan olingan boshqa dalillar bilan asoslash o'rinli.

10-qism(O'zg'urmishning O'gdulmishga aytganlari)da esa O'zg'urmish O'gdulmishga hayotda har bir inson, har bir narsa, o'qish va ishning qadriga uning mavjudligida yetish lozimligi, agar uni qadrsiz qilsang, keyin bularni topa olmay afsuslanish mumkinligi haqida ogohlantiradi:

Yanutlug' kishi ul – kishi edgusi

(Javobli, oqibatli kishi – kishilarning yaxshisi),

Budunda talusi, kishi belgusi

(Xalq orasida sarasi, odamlar orasida taniqlisidir) [3,89].

Darslikdagi asar parchasini tahlilga tortish jarayonida o'quvchilar hozirgi kunda ko'ndalang turgan muammolar, ko'pchilikni qiynaydigan savollarga javob topilgani, tasavvur va taxayyul olamining kengayishi, nutqning yangi so'z, iboralar bilan boyib borishi, eng asosiysi, nodir va noyob ma'naviyat sarchashmasidan bahramand bo'lganiga amin bo'ladilar. Kerak bo'lsa, bundan qariyb ming yil oldin buncha pand-u nasihatni qiziqarli syujet ichiga singdira olgan muallif – Yusuf Xos Hojibga tahsin aytadilar. Uni bekorga davlat arbobi – xos hojiblikka loyiq ko'rishmaganini tushunadilar. Agar berilgan parchani asar hajmiga nisbatan qiyoslaydigan bo'lsak, nihoyatda kichik matn o'zlashtirilgani, ammo kichik matndan katta ma'naviy ozuqa olingani anglashiladi. Darsning kulminatsiyasi esa o'quvchilarda asarning to'liq matni bilan tanishish, uni to'lig'icha o'qib-o'rganish, o'zlashtirishga rag'bat uyg'onishidir. 11-sinf darsligi hurmatli mualliflarining parchani berishdan va mahoratli, tajribali, fidoyi o'qituvchining barcha sa'y-harakatlaridan maqsadi ham aslida shu edi. Demak, asarni nafaqat dars jarayoni, balki sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'qib-o'rganish, kitobxonlik kechalarida asarning targ'ibot-tashviqoti hamda tahlilini amalga oshirish ham adabiyot o'qituvchisining vazifalaridan hisoblanadi. "Asar qaysi adabiy tur yoki janrda bo'lmasin, hajmining katta yoki kichikligidan qat'i nazar tahlil yakunida o'quvchilarning undan olgan taassurotlari asosida suhbat o'tkazilishi zarur. Bu tarbiyalanuvchilarning hayot haqiqati va badiiy haqiqat munosabatini idrok etishlarida, o'qilgan asardan hayotiy xulosalar chiqara olishlarida, ijtimoiy va falsafiy dunyoqarashlarining shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Aynan shu didaktik tadbir bilan asarni o'rganish yakunlanadi"[5,242].

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, tahlil jarayonida mustaqil va tanqidiy fikrlashni ta'minlash, uni rivojlantirish uchun o'qituvchi o'quvchilarni darslikda berilgan tushuncha-yu xulosalarning to'g'riligini tekshirish, asoslash, dalillashga, bu yo'lda eng qulay ish usullaridan foydalanish, har bir obraz, voqea-hodisa, ijodkor mahorati, asar tili, badiiy-tasviriy vositalar yuzasidan mustaqil fikr yuritish, vaziyatga tanqidiy va tahliliy yondashish, birovlariga yoqish-yoqmasligidan qat'i nazar o'z fikrini ravon ayta olishni o'rgatishi kerak. O'quvchilardagi kreativ, tanqidiy tafakkurning, nutqning yaxshi rivojlanmaganligi, bahs-munozara, tahlil va talqinga yetarli tayyorgarlikning yo'qligi, asar yoki undan olingan parchani to'liq o'qimaganligi, estetik did hamda saviyaning pastligi badiiy asar qimmatini yuzaki baholashga olib keladi. Shunday ekan nafaqat asarning qimmatini, balki ijodkor mahoratini baholashda o'quvchilar oldiga adabiy qahramonlarni qiyoslash, tabiati va harakatlaridagi o'xshash va farqli tomonlarni topish, yutuq va kamchiliklarini ko'rsatish talabini qo'yish biz kutgan samarani beradi, ya'ni

o'quvchi o'zi sezmagani holda har bir obraz (ijobiy, salbiy, tarixiy, to'qima, bosh, epizodik...) – adabiy qahramon tomonidan tarbiyalanib, barkamol shaxs sifatida shakllanib, hayoti davomida badiiy asarni o'qish, undan oziqlanish va zavqlanishga bo'lgan ehtiyoji ortib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qozoqboy Yo'ldosh, Muhayyo Yo'ldosh. Badiiy tahlil asoslari. Ilmiy-ommabop nashr. –T.: Kamalak, 2016. – 464 b.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig, 2-nashr. – T.: Fan, 1972.
3. To'xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot. O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua. I qism. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2018. 70–99- betlar.
4. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. –T.: Yangi asr avlodi, 2006.
5. Qodirov V. Mumtoz adabiyot: o'qitish muammolari va yechimlar. Monografiya. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.